

RITA MILIŪNAITĖ

*Lietuvių kalbos institutas*

**KALBOS REIŠKINIŲ VERTINIMO LAIPSNIAI  
„KALBOS PATARĖJUJE“**

**Bendrosios pastabos**

„Kalbos patarėjas“ pasirodė 1939 m. kaip Lietuvių kalbos draugijos leidinys<sup>1</sup>, tuo metu ėjusio „Gimtosios kalbos“ žurnalo priedas. Jį parengė

---

<sup>1</sup> *Kalbos patarėjas* / Paruošė L. Dambrauskas, redagavo A. Salys ir P. Skardžius, Kaunas, 1939, 141 p.

Leonardas Dambrauskas, redagavo Antanas Salys ir Pranas Skardžius – žinomi prieškario Lietuvos kalbininkai, nemažą savo kalbinės veiklos dalį skyrę bendrinės kalbos norminimo reikalams.

„Kalbos patarėjas“ (toliau – KP), galima sakyti, buvo prieškario Lietuvos norminamojo darbo rezultatų atspindys – jame sukaupta tai, kas buvo nuveikta šioje srityje jau po Jono Jablonskio mirties, kai apie „Gimtąją kalbą“ susibūrė nauja kalbininkų karta. Dėl to šis leidinys svarbus ir norminimo istorijai, ir tebėra aktualus dabartinei kalbos praktikai, tik iki šiol nebuvo kaip nors specialiau tirtas<sup>2</sup>. Per šešis dešimtmečius, kurie skiria mus nuo KP, normų pokyčiai vietomis labai ryškūs, o vietomis, regis, niekas nepasisistūmėjo nė per žingsnį: tos pačios rekomendacijos, panaši motyvacija, ir jokie pastebimesnio rezultato.

KP aptariama daugiau kaip pusantro tūkstančio kalbos reiškinių – žodžių, jų morfologinių, darybinių, kirčiavimo, rašybos variantų, taip pat sintaksinių konstrukcijų, net vienas kitas tarties dalykas.

Pagal pobūdį visos tos rekomendacijos yra dvejopos: vienoje reiškinių pateikiami kaip nevariantiški normos dalykai, kitose – kaip įvairuojantys reiškiniai. Nevariantiškų reiškinių rekomendacijose nurodoma, kad koks nors reiškinys yra norma, t. y. vartotinas, netaisytinas, apibrėžiama jo reikšmė ar funkcija. Gali būti atskirai pateikiami ir aiškinami keli reiškiniai (arba tame pačiame skyrelyje, arba susiejami tik nuorodomis), mėginant nusakyti kiekvieno iš jų vartojimo ypatumus ir tiesiogiai nepabrėžiant, kad vartoti vieną vietoj kito – klaida. Daugiausia taip pateikiamos norminės žodžių reikšmės ir kai kurie dariniai, pavyzdžiui, aiškinama, kuo skiriasi žodžiai *anot* ir *pasak*, atskiruose skyreliuose siejant nuorodomis aiškinama, ką reiškia žodžiai *atmintis* ir *atminimas*, *darbotvarkė* ir *dienotvarkė*, atskiriamos priešdėlių *at-* ir *par-* reikšmės, pateisinamas naujadaras *gegužinė* ir pan. Tokios nevariantiškų reiškinių rekomendacijos neleidžia šio leidinio laikyti grynu klaidų ir jų taisymų žodynėliu. Antra vertus, didžiąją jo dalį sudaro įvairuojančių reiškinių rekomendacijos, kai tame pačiame straipsnelyje vertinami keli tą pačią reikšmę ar funkciją vartosenoje įgavę ne visada vienodos vertės reiškiniai.

Straipsnio tikslas – parodyti, kaip „Kalbos patarėjuje“ vertinami kalbos reiškiniai, kaip nusakomas jų santykis su bk norma, o tą santykį kaip tik rodo vertinimo laipsnis. Taigi šiuo kartu rūpės ne paskirų reiškinių vertė, o pati vertinimo laipsnių sistema.

---

<sup>2</sup> Plg. Kaikarytė A. „Lašas po lašo ir akmenį prakala“. – *Gimtoji kalba* 11, 1999, 5–8.

Duomenų apie KP vertinimo laipsnius teikia leidinio pratarmė (p. 5–7) ir žodynėlis (p. 11–141).

Iš pratarmės galima spręsti, kad įvairuojantys reiškiniai KP pateikiami trimis būdais: 1) netinkamas arba klaidingas antraštinis žodis, šalia jo brūkšnys ir teikiamasis pakaitas (a–b); 2) gerai sudarytas, taisyklingas žodis, o po kablelio bk vis dėlto teikiamas už jį geresnis ar įprastesnis (a, b); 3) tolygūs žodžiai, vienodai geri ir vartotini, o tarp jų lygybės ženklas (a=b). Be to, kai kurie reiškiniai aiškinami nevartojant minėtų trijų grafinių ženklų, t. y. aprašomuoju būdu, o kai kada derinama ir viena, ir kita. Iš dalies taip elgiamasi tada, kai, pratarmės žodžiais (p. 7), nerandant visai aiškos išeities ir atsižvelgiant į šių dienų vartosenos reikalavimus, tik nurodoma besusidaranti nauja kokio žodžio ar posakio vartojimo kryptis (dabarties terminais sakytume – kalbama apie dar neišsikristalizavusią normą, kurios neįmanoma aiškiai apibrėžti, ir tenkinamasi polinkių nusakymu). Šie reiškinių pateikimo būdai ir rodo, kad leidinyje taikomi skirtingi tų reiškinių vertinimo laipsniai.

Žodynėlyje vertinimo laipsniai matyti iš minėtų grafinių ženklų ir iš žodinio pačių reiškinių (pavyzdžiui, kilmės) ir jų vertės apibūdinimo. Pagal santykį su bk normomis skiriami trejopi reiškiniai:

1) aiškos kalbos klaidos (jos sudaro apie 81 proc. visų KP rekomendacijų);

2) reiškiniai, kurių vertės dėl įvairių priežasčių neįmanoma griežtai apibrėžti (apie 7 proc. visų KP rekomendacijų);

3) norminiai reiškiniai, tarp jų – tolygūs (visiškai lygiaverčiai) normos variantai (apie 12 proc. visų KP rekomendacijų).

Šios trys skirtingai vertinamų reiškinių grupės rodo esant mažiausiai tris skirtingus vertinimo laipsnius. Jų taikymo ypatumai matyti iš tokių dalykų:

1) kaip formaliai reiškiamas vertinimo laipsnis (kaip minėta, tai gali būti daroma grafiškai, rašant tarp vertinamojo reiškinio ir jo pakaito kokį nors ženklą, arba aprašomuoju būdu, arba derinant viena ir kita);

2) kokio kalbos lygmens yra vertinamieji reiškiniai;

3) koks reiškinių santykis su bk (teikiama joje vartoti ar yra už jos ribų);

4) kokie funkciniai reiškinių požymiai (ar jie laikomi kokio nors funkcinio stiliaus reiškiniais, turi stilistinių atspalvių ir pan.);

5) kokie nurodomi vertinimo motyvai (kuo grindžiamas vienoks ar kitoks vertinimas).

Turint galvoje išvardytus dalykus, toliau apžvelgiamos visos trys skirtingai vertinamų reiškinių grupės.

## Kalbos klaidos

Kalbos klaidomis laikomi ir griežtai taisomi reiškiniai sudaro, kaip minėta, didžiąją dalį (apie 81 proc.) visų KP rekomendacijų. Grafiškai tai parodoma vienu brūkšniu tarp vertinamojo reiškinio kairėje ir teikiamojo reiškinio dešinėje.

Dabartinėje kalbos taisylių praktikoje šiam reikalui nusistovėjęs ir plačiai vartojamas lygybės ženklas (=). KP jis taip pat vartojamas, tik nevienodai. Pratarmėje (p. 6) nurodoma: „jei kurie žodžiai yra tolygūs, vienodai geri ir vartotini, tai tarp jų rašomas lygybės ženklas“; sutrumpinimų sąrašė (p. 9) jis apibūdintas „yra lygu“. Pačiame žodynėlyje lygybės ženklas iš tiesų dažniausiai vartojamas parodyti reiškinių lygiavertiškumui („*a* yra tas pat kas *b*“), pavyzdžiui, aiškinant žodžių reikšmes kitais (savais ir kitų kalbų) žodžiais: **āдресas** žr.=*añtrašas*; **áuklė**=*augintoja*; **be prasmis** (= *be prasmės*) *žodis*; **aptarimas**=vok. *Besprechen*, rus. *obsuždenije*. Tačiau pasitaiko, nors ir gana retai, kad lygybės ženklas KP įgauna mums įprastą griežto taisymo reikšmę. Pavyzdžiui, nurodžius, kad koks nors reiškinys nevartotinas, duodama taisylių pavyzdžių: **ant galo** (= *pagaliau*); **daugumoje** (= *daugumas*) *tam pritaria*; **prie geriausių norų** (= *geriausiais norais*, *kad ir kaip norėdamas*) *to negaliu padaryti* ir pan. Vis dėlto dažniausiai pavyzdžių taisymai pateikiami atvirkštiniu būdu – pirma nurodomas vartotinas dalykas, o skliaustuose su neiginiu *ne* – nevartotinas: *jis buvo gražiai apsirengęs, apsitaišęs, apsidaręs (ne apsirėdęs!); jis negirdėjo jokių priekaištų (ne išmetinėjimų!)*.

Žodinė griežto vertinimo raiška beveik visada yra neigiama ir formalizuotai perteikta atrodo taip: „nevartotina“, „visai nevartotina“, „visai netinka vartoti“, „nevykusiai vartojama“, „netinkamai vartojama“, „bendrinei kalbai neteiktina“, „nesakytina“, „nevykę“ ir pan.

Iš šios grupės reiškinių apie pusę taisoma svetimybų, kiek mažiau darybos, rašybos bei fonetinių ir kirčiavimo variantų, o mažiausiai – morfologijos reiškinių.

Svetimybės ir vertalai paprastai taisomi be platesnių paaiškinimų, nurodoma tik svetimą jų kilmę, kuri ir yra pagrindinis griežto vertinimo moty-

vas, pvz.: **gojus**<sup>3</sup> (gud., lenk. g a j) – *alkas, giraitė, birstva*; **jo(r)markas** (lenk. j a r m a r k, rus. j a r m a r k a < vok. J a h r m a r k t) – *prekymetis*; **peronas** (rus. p e r o n < pranc. p e r r o n) – *priestotis*; **fakelas** (rus. f a k e l < vok. F a k e l) – *dėglas*; **lygsvara** (versta iš rus. r a v n o v e s i j e ar vok. G l e i c h g e w i c h t) – *pusiausvyra*; panašiai pateikiamos rekomendacijos dėl **baliaus** (ir **baliavoti**), **futliaro**, **kapišono**, **mozolio**, **stovylos**, **įstatymdavystės**, **rankvedžio** (t. y. *vadovo, vadovėlio*) ir daugybės kitų skolintų ar verstinių žodžių.

Svetimų darybos elementų turintys žodžiai taip pat dažniausiai vertinami griežtai ir kartais tik nurodoma, kad tai hibridas, pvz., **cukrinyčia** (hibr.) – *cùkrinė*; priešdėlio **da-** skyrelyje sakoma, kad jis „prie veiksmažodžių, reiškiančių veiksmo pabaigą, yra slaviškai vartojamas“; vietoj **lelijavas**, **vyšniavas** vartotini būdvardžiai *lelijinis, vyšninis* – be slaviškos priesagos *-avas*. Taigi ir čia svetima reiškinių kilmė yra griežtojo vertinimo laipsnio pagrindas.

Visiškai be paaiškinimų griežtai taisoma ir daugelis rašybos, fonetinių bei kirčiavimo variantų, pvz.: **gatvė** – *gātvė*, **gėdula(s)**, **gėdulingas** – *gėdulas, gedulingas, dīrbtuvė* – *dirbtūvė*, **erdvė** – *ėrdvė*.

Kitaip pateikiami griežti žodžių reiškinių, kai kurie žodžių darybos, morfologijos ir sintaksės taisymai. Čia nevengiama ir platesnių paaiškinimų, kurių, kaip rašoma KP pratarėje, „daugiau ar mažiau, duodama tiek, kiek pasirodė esant reikalinga, kad skaitytojai mūsų teigimus galėtų sąmoningai suprasti, o ne būtų verčiami jais tikėti“ (p. 6).

Kaip griežto taisymo motyvas neretai nurodoma svetima ar verstinė reiškinių kilmė: „**apeiti** rūpėjimo reikšmė mūsų kalbai yra svetimas ir todėl nevartotinas“; „Visai nevartotinas prielinksnis *ant* šiuose verstiniuose posakiuose: *ant galo* (= *pagaliau*) [...]“; **atgal** „kartais yra nevykusiai vartojamas tam tikruose verstiniuose posakiuose [...]“.

Griežtai taisoma ir tai, kas netaisyklinga, t. y., kas neatitinka bk dėsnų: „**atsakomingas** mums neįprastu būdu yra sudarytas iš *atsakomas* ir todėl nevartotinas, o *atsakingas* yra gyvas žmonių kalbos žodis [...]“.

Įvairiai pateikiamos žodžių reiškinių rekomendacijos: viena patariama nevartoti vietoj kita arba nurodoma norminė reikšmė ir taisomi klaidingi atvejai, pavyzdžiui: teikiama skirti **drūtas** ir **storas**, **dažnas** ir **tankus**; **tūlas**, **-à** „reiškia dažnas, ne vienas, daug kas [...]“. Todėl saky-

---

<sup>3</sup> Stačiu pusjuodžiu šriftu išskirti antraštiniai KP žodynėlio straipsnių žodžiai ar junginiai.

tina: gyveno vienas žmogus (ne tūlas žmogus!) [...]“; **apsieiti** „vartotinas išsivertimo reikšmė [...], bet nevartotinas vietoje *elgtis* [...]“ ir pan.

Taigi griežtai taisoma ten, kur vertinamojo reiškinių vartojimas aiškiai kertasi su bk normomis ir kur nusižengiama grynumo kriterijui.

### Tolygieji normos variantai

Tai tarsi priešprieša pirmajai reiškinių grupei. Jų KP pateikiama ne daug, ir čia vyrauja sintaksės dalykai. Būdinga, kad keli variantiškai reiškiniai vertinami vienu kartu, o formalizuota žodinė vertinimo raiška tokia: „abu galimi vartoti“, „abu taisyklingi“, „galima vienodai sakyti *a* ir *b*“ ir pan.

Paprastai pabrėžiamas tokių variantų taisyklingumas, lietuviškumas ir reikšmės tapatumas, pvz.: „**girtauti** ir **girtuokliauti** [...] abu vienodos reikšmės ir galimi vartoti“; **išėjo valandėlę iš trobos** ir **išėjo valandėlei iš trobos** „abu posakiai taisyklingi ir galimi vartoti“; **kame** ir **kur** bk „neskiriama, todėl vienodai galima sakyti: kame tu buvai ir kur tu buvai?“; **kasdienis** ir **kasdieninis** „abu taisyklingi ir geri žodžiai [...]“; **nustoti** ir **netekti** „yra vienodai geri ir tolygios reikšmės veiksmazodžiai ir todėl abu vartotini [...]“; **pavirsti kuo** ir **pavirsti į ką** „yra abu taisyklingi ir lietuviški posakiai [...]“.

Kartais randama ir nedidelių skirtumų, kurie neturi įtakos vertinimo laipsniui: „**stebėtis iš ko** ir **stebėtis kuo** yra abu vienodai vartotini posakiai, tik toks yra skirtumas, kad pirmasis iš jų naujesnis, o antrasis senesnis“.

Taigi priešpriešą sudarančius du vertinimo laipsnius – griežtąjį, atskiriantį normą nuo klaidos, ir tolygųjį, žymintį lygiaverčius normos variantus, – galima nustatyti gana aiškiai.

### Tarpiniai atvejai

Sudėtingiausia ir kartu įdomiausia yra tarpinių atvejų grupė, kai vertinama nelabai griežtai: keli reiškiniai dažnai laikomi nors ir nelygiavertėmis, bet normomis, o kartais santykis su norma taip ir lieka aiškiau neapibrėžtas. Esminis klausimas čia toks: ar būtų galima kalbėti apie kelis skirtingus šios grupės reiškinių vertinimo laipsnius? Pagrindo tam duoda nevienodas KP autorių požiūris į šiuos tarpinio sluoksnio reiškinius: vieni toleruojami, kitų patariama vengti.

Vengtini ir teikiami vietoj jų reiškiniai dažniausiai apibūdinami taip: „a ne visai tinka vartoti, geriau sakyti b“, „bendrinėje kalboje veikiau vartotina (teiktina) b“, „a nelinkstama vartoti“, „nėra reikalo brukte brukti a“, „galima apsieiti ir be a“, „b mums įprasčiau negu a“, „a vengtina“, „a kiek galint reikėtų vengti“, „a bendrinėje kalboje daug kur gali būti nevartojama“ ir pan.

Toleruojami, bet nelygiaverčiai variantai paprastai vertinami su tam tikra išlyga, vienam iš jų teikiant pirmenybę: „abu geri, tik b įprastesnis“, „teiktiniau b, bet nesmerktina ir a“, „bendrinėje kalboje daugiau linkstama vartoti b, nors nesmerktina ir a“, „galima vartoti ir a, nors bendrinėje kalboje teiktiniau b“.

Taigi – kas yra tarp klaidos ir normos? Reikėtų pasiaiškinti, kodėl kai kurie reiškiniai vertinami ne kategoriškai, t. y. nelaikomi nei klaidomis, nei lygiaverčiais normos variantais.

Daugiausia šioje tarpinėje grupėje darybos atvejų, toliau eina tarptautiniai žodžiai, įvairuojantys rašybos, fonetikos ir morfologijos reiškiniai. Tokių negriežtų rekomendacijų formalioji raida keleriopa.

Formaliai aiškiausiai iš visų tarpinių atvejų išsiskiria tie, apie kuriuos pratarmėje sakoma: „Jeigu kuris žodis yra gerai sudarytas, taisyklingas, bet bendrinei kalbai vis dėlto teikiamas kitas, už jį geresnis ar įprastesnis, tai šalia jo dedamas kablelis“ (p. 6). Žodynėlyje tokios rekomendacijos kartais pateikiamos su tam tikromis išlygomis bei smulkesniais paaiškinimais, kurie rodo, kad kableliu dažniausiai atskiriami ir keli bk normų nepažeidžiantys variantai, iš kurių vienam dėl įvairių priežasčių teikiama pirmenybė. Pavyzdžiui, iš variantų **ačiū** ir **dėkui** kaip teiktinesnis nurodomas antrasis, tačiau ten pat yra išlyga: „Bet nesmerktinas ir **ačiū**“.

Be komentarų pateikiama pluoštas skolinių, kurie tuo metu laikyti tarptautiniais žodžiais. Greta jų po kablelio nurodomas lietuviškas atitikmuo, retais atvejais dar nurodoma to skolinio kilmė: **absurdas** (lot. a b s u r d u m), *nesąmonė*; **dezertyras**, *bėglys*, *pabėgėlis*; **dežuruoti**, *budėti*; **kurjeris**, *pasiuntinys*, **pliažas** (rus. p l i a ž < pranc. p l a g e), *applūdimys*, *atkraūtė*, *kraūtas*; **poliruoti**, *sviđinti*. Taip vertinami žodžiai **kabina**, **kajutė**, **kontūras**, **kurortas**, **pulsas**, **turnyras** ir dar keli. Be to, šiai grupei priskirta ir keletas senesnių skolinių, pvz.: **armota** (lenk. a r m a t a), *patráнка*; **baravykas** (gud., rus. b o r o v i k), *storkōtis*, *tikr̃inis*; **grybas** (gud. g r y b, rus. g r i b), *krembl̃ys*, *budis*.

Yra kableliu atskirtų, taigi laikomų nelygiaverčiais, bet toleruojamų tarptautinių žodžių, greta kurių vartosenoje gyvuoja ir aplietuvinti varian-

tai, pvz.: **akcionierius**, *ākininkas*; **kontrabandistas**, *kontrabādininkas*; **legionierius**, *legiōnininkas*; **telefonistė**, *telefōninkė*, arba šiaip nereikalingų darybinių dubletų, pvz.: **pareigonis**, *pareigūnas*; **prasikalsti**, *nusikalsti*; **užvydėti**, *pavydėti*.

Nemaža nuosaikiai vertinamų įvairuojančių žodžių formų: **anglis**, *-io*, *anglīs*, *-iės*; **dalinti**, *dalýti*; **debesys** (tarm.), *debesis*; **kišenius**, *kišėnė*; **mokinti** (tarm.), *mókyti* ir kt. Šitaip pateikiama ir keliolika rašybos bei fonetinių variantų: **cigonas**, *čigōnas* (įprastesnė lytis); **priešgina**, *priešgyna*; **stebūklas**, *stebūklas*; kai kurie iš jų nurodomi kaip tarminiai: **senobė** (tarm.), *senovė*; **sodnas** (tarm.), *sōdas* ir kt. Toleruojamų kirčiavimo variantų vos vienas kitas: **spáustuvė**, *spaustūvė*; **téisėtas**, *teisėtas*; **Vėlinės**, *Vėlinės*.

Taigi galima manyti, kad KP kableliais atskiriami normos variantai, tačiau pirmasis iš jų yra tarsi šalutinis, dėl įvairių priežasčių tik toleruojamas greta pagrindinio.

Kai vertinama aiškinamuoju būdu, o reiškiniai nebūtinai atskiriami kableliais, geriau matyti ir tokio nuosaikaus vertinimo motyvai. Šitaip daugiausia pateikta žodžių darybos, morfologijos ir sintaksės reiškinių. Čia geriausiai išryškėja tarpinio vertinamųjų reiškinių sluoksnio nevienalytiškumas: neturintys apibrėžtos padėties bk normų požiūriu reiškiniai vertinami nevienodai.

Viena nekategoriško kai kurių reiškinių vertinimo priežasčių, kaip minėta straipsnio pradžioje, ta, kad kartais įmanoma nusakyti tik reiškinio polinkį, kol jis išsikristalizuos iki normos arba bus visiškai atmestas kaip klaida. Taigi tokiose rekomendacijose reiškinio vertė ir kreipiamas arba į normos, arba į klaidos pusę. Pirmuoju atveju tai aptartieji nelygiaverčiai bk normos variantai, o antruoju – bk vengtini, nors ir nelaikomi aiškiomis klaidomis reiškiniai. Pastarajam atvejui apibūdinti reikėtų dar vieno, atskiro vertinimo laipsnio.

Kuo skiriasi toleruojamų ir vengtinų reiškinių vertinimo motyvai?

Kai keli variantai yra taisyklingi (t. y. nepažeidžia bk normų) ir jų buvimas tik toleruojamas, bet nėra pageidaujamas, ieškoma kitų norminimo kriterijų. Pirmenybė tokiais atvejais teikiama:

1) savam reiškiniui, o ne tam, dėl kurio kilmės kiek abejojama (pavyzdžiui, kai kurie **sangražinių formų** vartojimo atvejai: *plečiasi – plinta*);

2) gyvosios kalbos faktui (pavyzdžiui, prieveiksmių su **-ančiai** iš veikiamųjų dalyvių gyvojoje kalboje „ne visur vienodai gausiai telinkstama darytis“, todėl bk teiktinesni prieveiksmiai iš neveikiamųjų dalyvių – *prideramai*, *įtinamamai*, o ne *priderančiai*, *įtinančiai*);

3) mūsų kalbos polinkius atitinkančiam reiškiniui (pavyzdžiui, *sistemizuoti* „mūsų kalbos pavyzdžiais gali būti trumpiau nusakomas, būtent – *sisteminti* [...]“);

4) ne siauriau vartojamam, o visuotinai paplitusiam reiškiniui (pavyzdžiui, iš galimų vartoti variantų bk teiktinesnis ne objekto vardininkas (**reikia darbas dirbti**), o galininkas (*reikia darbą dirbti*), nes šis plačiau vartojamas; tokiais pat motyvais remiantis vertinami ir variantai **nieko panašu** – *nieko panašaus*; iš savų vartotinių žodžių **svirnas** ir *klėtis* „teiktinesnė klėtis, nes plačiau žinoma“);

5) įsigalėjusiam, įprastam, vartojimo tradicijas turinčiam reiškiniui (pavyzdžiui, iš variantų **prielankus**, *palankus* „dabar bendrinėje kalboje daugiau yra įsigalėjęs“ antrasis; apie priesagos **-astis** vedinius sako: „Dabartinėje gyvojoje kalboje ši priesaga nebegaji, todėl bendrinėje kalboje *eigasties*, *gyvasties* [...] vietoje daugiau linkstama vartoti *eisena*, *gyvybė* [...], nors nesmerktini ir pirmieji“; **mirti badu** ir **iš (nuo) bado** „yra abu geri posakiai, tik pirmasis yra senesnis ir įprastesnis“; **skaūda galvą** ir **skaūda gálvą** „yra vienodai vartojami posakiai, bet įprastesnis ir senesnis, atrodo, yra antrasis“; **jaunatvė** ir **jaunystė** „yra abu geri žodžiai, tik pastarasis įprastesnis, nes priesagą *-atvė* beturime tik keliuose žodžiuose [...]“).

O kuo remiamasi, kai iš kelių įvairuojančių reiškinių vieno patariama vengti?

Už bendrinės kalbos ribų teikiama palikti reiškinius, kuriems būdingi tokie ypatumai:

1) abejojama dėl reiškinio lietuviškumo (pavyzdžiui, **pernešti** reikšme „pakešti, pakelti, iškėsti, iškentėti, ištverti“ „gali būti verstinė slavybė“, bet „galėtų būti ir lietuviška metafora“, vis dėlto paprasčiau ir patikimiau yra sakyti *patirti*, *iškėsti* [...]; **prasižengti**, **prasižengimas**, **prasižengėlis** „yra rečiau vartojami ir mūsų kalbai ne visai būdingi, iš dalies net gali būti ir verstiniai skoliniai [...], todėl bendrinei kalbai veikiau teiktina *nusižengti*, *nusižengimas*, *nusižengėlis*“);

2) reiškinys yra siaurai tepaplitęs (ypač čia turimos galvoje retesnės tarmybės) (pavyzdžiui, su prielinksniu **iki** „bendrinėje kalboje paprastai sakomas kilmininkas, [...]“; bet gyvojoje kalboje tam reikalui yra vartojamas ir naudininkas [...]; **ruņkelis** ir **burōkas** „yra abu skoliniai, bet plačiausiai žinomas **burōkas**; jį galime ir vartoti“);

3) reiškinys ne visiškai būdingas mūsų kalbai, nesutinka su jos polinkiais (pavyzdžiui, žodis **galimybė**: „kur pasakome tik paprastą **galėjimą**“);

mą, visai nėra reikalo tos *galimybės* kalbon brukte brukti. Pvz., vietoje „neturėjau *galimybės* parvažiuoti, ieško *galimybės* nusipirkti ūkį“ pasakytina paprasčiau ir žmoniškiau [...]).

Pabrėžtina, kad čia motyvai taip išskaidyti tik sąlygiškai, norint išskirti svarbiausius reiškinių vertės parametrus, o galutinį normintojų sprendimą lemia ypatumų visuma, nes reikia atsižvelgti į įvairius kiekvieno reiškinių požymius.

Prie vengtinų dažniausiai galima skirti ir tuos atvejus, kai nurodoma, kad neturi būti pramaišiui vartojami tokie reiškiniai, kurių reikšmės ar jų atspalviai nors kiek skiriasi (pavyzdžiui, skiriami su veiksmažodžiu **prašyti** einantys kilmininkas ir galininkas: toks skyrimas „yra tuo labai patogus, kad jis niekados nesukelia jokios dviprasmybės ir įgalina daug lengviau skirti gretimines reikšmes, pvz., *Jonas prašė Petrą Marytės laiško*“; įvairuojanti prielinksnio **ant** ir vietininko vartosena veiksmo paviršiui nusakyti: „norint pažymėti kokį daiktą esant tam tikroje vietoje (plokštumoje, daikto viduje ir kt.), veikiau vartotinas vietininkas“ – ne *rašo ant lentos*, o *lentoje*; priesagų **-ybė** ir **-umas** dariniai: pirmaisiais „linkstama daugiau žymėti konkretesnę, [...] daikto savybę, kartais net patį konkretų daiktą, o antraisiais, su priesaga *-umas*, dažniau reiškia gryna abstraktybė [...]“, dėl to skirtina, pavyzdžiui, *tarmybė* ir *tarmiškumas* ir pan.).

\*

Atskiras klausimas – kiek ir kaip vertinimo laipsnį lemia kalbos reiškinių funkciniai bei stilistiniai ypatumai. KP šiuo požiūriu duomenų palyginti nedaug, ir tai galima paaiškinti pirmiausia tik pradedančia ryškėti pačios to meto bk stilistine vartosenos sklaida; antra, į KP atrinkta daugiausia stilistiškai neutralūs dalykai, t. y. tai, kas sudarė vartosenos branduolį. Tad šiuokart galima kalbėti tik apie kelis pavienius atvejus, o ne apie kokią nors aiškią sistemą.

Sutrumpinimų sąrašė nėra specialiosios kalbos (terminų) arba stilistinių atspalvių pažymų, o pačiame žodynėlyje rasti tik du aiškūs atvejai, kai reiškinių vertinimas priklauso nuo konkrečios jų vartojimo srities. Greta žodžio *auka* pateisinama ir **atnaša**, kuri turi specialią reikšmę – „bažnytinėje kalboje reiškia visa tai, kas atnešama aukai, todėl ji negali atstoti *aukos*“. Žodis **moksliñčius** tiek dėl reikšmės, tiek dėl priesagos savotiškumo negalintis pakeisti įsigalėjusio *mókslininko*, „nebent galima būtų tą žodį pakeisti liaudinėje, buities vaizduojamojoje ar šiaip literatūrinėje kal-

boje“. Abiem atvejais žodžiai pateisinami kaip atliekantys tam tikrą funkciją apibrėžtoje vartojimo srityje.

## Apibendrinamosios pastabos

Panagrinėjus kalbos reiškinių vertinimo ypatumus „Kalbos patarėjuje“, yra pagrindo manyti čia esant keturių vertinimo laipsnių. Aiškiausiai matyti du priešingi laipsniai – vienas klaidomis laikomiems, antras lygiaverčiams normos variantams vertinti.

Neturintys apibrėžtos padėties bk normų požiūriu reiškiniai vertinami nevienodai, ir tai leidžia manyti esant dar du, nors ne visada aiškiai apčiuopiamus vertinimo laipsnius bk vartosenos polinkiams nusakyti: 1) toleruojamiems greta pagrindinių šalutiniams normos variantams ir 2) bk vengtiniems, nors didelėmis klaidomis nelaikytiniems, reiškiniams žymėti.

Iš kalbos reiškinių vertinimo KP aiškiai matyti, kad ieškoma santykio su bendrinės kalbos normomis. Griežtasis vertinimo laipsnis atskiria bk nepriimtinus reiškinis, tolygusis – teikia arba leidžia joje vartoti. Tarpiniame reiškinių sluoksnyje bk normos kristalizuoja – silpsta arba tvirtėja, ir ne visada įmanoma jas tiksliai apibrėžti. Ties viduriu normintojus sulaiko: a) abejonės dėl reiškinio kilmės, b) ne visuomet lengvai apčiuopiami polinkiai, c) įsigalėję nesisteminiai (bk sistemai neįprasti) reiškiniai, kurie, būdami savotiškos išimtys, tarsi suardo kokį nors posistemį ar modelį. Iš to vidurio į normos pusę lenkia grynumas, taisyklingumas, gyvosios kalbos pavyzdys, o į klaidos pusę – numanomas svetimumas, nesisistemiškumas, neįprastumas, menkas paplitimas, vartojimo tradicijos nebuvimas.

Artėjant prie ribos, kuri skiria bendrinę kalbą nuo ne bendrinės, normintojų klausimas amžinas – į katrą pusę žengti? Vienokio ar kitokio vertinimo laipsnio pasirinkimą lemia tam tikra vertybių visuma, t. y. nusistatyti norminimo principai ir kriterijai, kurie skirtingais bk raidos etapais gali kisti. Vertinimo laipsnių sistema – konkreti tos vertybių visumos išraiška. Tai ir normų pastovumo saugiklis, ir normų kaitos mechanizmas, kadangi norma laipsniškai keičiama per variantus. Vertinant kalbos reiškinis vertinimo laipsnis ir turėtų būti svarbiausias kalbinių diskusijų objektas, jeigu, žinoma, yra aiškiai nusistatyti vertės kriterijai.

Gauta 2000 03 07